

θετικώτερο: «*Ελληνική συνείδηση*» (σελ. 58-60).

Κι' ὑπερώτερα, ὄριμος πιά ἄντρας, δὲ θὰ πάψει νὰ δοξολογεῖ τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὴ μούσα του, πὺ τούδεις τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀληθινὴ ποίηση καὶ τὴ ζωντανὴ γλῶσσα. Κι' ὅταν ἀνεβασμένος ὄχι μόνο μέσα στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση, μὰ καὶ μέσα στὴν παγκόσμια σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους σύγχρονους ποιητὲς, ὁ Παλαμᾶς δὲ θὰ διστᾶσει καὶ πάλι νὰ πεῖ πὼς οἱ ἐργασίες του οἱ ἀφιερωμένες στὸ λευκαδίτη βάρδο δὲν εἶναι παρὰ «*ἐλάχιστος φόρος μαθητῆ καὶ θαυμαστῆ πρὸς τὸν ἐμπνευσμένο μαζὶ καὶ δάσκαλο τῆς νέας ποιητικῆς μας τέχνης καὶ πρόδρομο τοῦ ξανανθισμοῦ τῆς, στὸ Βαλαωρίτη*»⁽¹⁾. Κι' εἶχε δίκαιο ὁ Παλαμᾶς νὰ τοποθετεῖ τόσο ψηλὰ τὸ δάσκαλό του. Ὁ Βαλαωρίτης, ὅσο κι ἂν προσπαθοῦν νὰ τοῦ μειώσουν τὴ σημασία, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πὺ βροντοφώνησε στὸ παραστρατισημένο καὶ δύστηνο ἔθνος: Γύρισε στὸ ἠρωϊκὸ πνεῦμα, γύρισε στὴν κλεφουριά. Καὶ διαλάλησε στὴ σχολαστικὴ καὶ καθαρευουσιάνικη Ἀθήνα: Ἐπιστροφὴ στὸ λαό, ἐπιστροφὴ στὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ παράδοση, ἐπιστροφὴ στὴν ἀληθινὴν ἔμπνευση, τὴ βασισμένη πάνω στὴν ἱστορία καὶ στὰ μαρτύρια τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Τὶς σωτήριες αὐτὲς ἀρχὲς βλέπουμε ν' ἀσπάζεται μερικῶς κι' ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τὸ 1876, νέος μόλις δέκα ἑπτὰ χρόνων, ὅποτε σύνταξε καὶ τὸ πρῶτο του ποίημα στὴ δημοτικὴ, τὸ ἑξῆς:

Λουλοῦδι μου εὐγενικό, ἑλληνικό λουλοῦδι,
ἐσένα πρέπει τῆς καρδιάς, ὦ γιοῦλι μου, τρα-
[γοῦδι,
Πὺ σὰν κορίτσι ντροπαλὸ φτωγώνεις στὰ βου-
[νά μας
Καὶ μὲ τὴν εὐωδία σου γλυκαίνεις τὴν καρδιά μας.
Κι' ἂν δὲν ἀνθεῖς περήφανο σὲ πλούσιο περιβόλι,
Κι' ἂν ὄλοι δὲ σὲ βλέπουνε, δὲ σὲ μυρίζονται
[ὄλοι.
Ἄς εἶν' καλὰ ἡ γαλανὴ σὰν οὐρανὸς θωριά σου
κι' ὁ πλούσιος σου ὁ στολισμός, λουλοῦδι, ἡ μυ-
[ρωδιά σου.
Καλλίτερα γιὰ σένανε, καλλίτερα γιὰ μένα.

⁽¹⁾ Παλαμᾶ Κ.: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1928, σελ. 141.

Θὰ μείνης πάντα ἀμόλυντο σὰν τὴν ἀγνή παρ-
[θένα,

Καὶ μόνος σὲ μυρίζομαι, μόνος σὲ καμαρώνω,
Καὶ μόνος στὸ λουλοῦδι μου τὸ χέρι μου ἀπλω-
[νω.

Ὅπως μ' ἀρέσει κι' ἀγαπῶ τῆς λύρας τὸ τρα-
[γοῦδι,

Ἔτσι κι' ἐσένα ἀγαπῶ, ἑλληνικό λουλοῦδι.

Ἄν γιὰ τοὺς ἄλλους ἄψυχο, ἀσήμαντο σὺ εἶσαι,
Γιὰ μένα ἡ ἐρωμένη μου καὶ ἡ ζωὴ μου εἶσαι.

Ὅλου τοῦ κόσμου οἱ ἔρωτες κι' ἂν προστεθοῦν,
[δὲν φθάνουν

Ἦσάν αὐτὸν τὸν ἔρωτα, ὦ γιοῦλι μου, νὰ κάνουν.

Παρακαλῶ σε, Παναγιά, κάμε μου αὐτὴ τὴ χάρι:

Μάκρυνε ἀπὸ τὸ γιοῦλι μου τὸ ξενικὸ ποδάρι·

Κι' ἂν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐρημιὰ κανεὶς ποτὲ περάσει,

Κρύψε ἀπ' αὐτὴ τὸ γιοῦλι μου, νὰ μὴ μοῦ τὸ
[χαλάσει.

Μὴ μοῦ τὸ κόψη ὁ σκληρὸς κι' ἐκεῖνο τὸ κατ-
[μένο

Καθὴ μακρῦνὰ ἀπὸ μένανε καὶ πέση μαραμένο...

Θέλω ποτέ, ἂν μαραθῆ, νὰ τῶχω πᾶ κοντὰ μου...

Ἄλλ' ὄχι δὲν μαραίνεται, τὸ τρέφει ἡ καρδιά
[μου.

Ὅσο τὸ γιοῦλι ἀγαπῶ, τὸ γιοῦλι δὲν πεθαίνει·

Εἶν' ἥλιος ἡ ἀγάπη μου καὶ πάντα τὸ ζε-
[σταίνει⁽¹⁾.

Τὸ ποίημα δημοσιεύτηκε στὸ σοβαρώτερο Ἡμερολόγιο τῆς ἐποχῆς, τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου, πὺ περνοῦσε τότε σὰν ἀκαδημαϊκὸ δημοσίευμα, μαζὶ μὲ στίχους τοῦ Βαλαωρίτη, τοῦ Μαρτζώκη, τοῦ Προβελέγγιου, τοῦ Ε. Ζαλοκώστα, τοῦ Βασιλειάδη, τοῦ Ἀμπελᾶ κι' ἄλλων ἀναγνωρισμένων. Ἦταν τίτλος διακριτικὸς ἡ δημοσίευση ἐκεῖνη, πὺ τοποθετοῦσε τὸν Παλαμᾶ στὴ γραμμὴ τῶν πρωτοπόρων, νέο δέκα ἑπτὰ χρόνων. Οἱ στίχοι εἶναι βέβαια κατώτεροι, μερικοὶ χασμωδικοὶ κι' ἄλλοι πλαδαροί, καὶ θυμίζουν τὴν ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη, πὺ τόσο θαύμαζε ὁ νεαρὸς Μεσολογγίτης, πὺ τόσο μελετοῦσε κι' εἶχε τόσον ὑποστεί τὴ λυτρωτικὴ του ἐπίδραση. Τὸν περιέφερε παντοῦ καὶ τὸν διάβαζε μεγαλόφωνα, ἀκόμη καὶ σὲ κοπέλλες, πὺ ξάφνιζε μὲ τὴ βροντερὴ ἀπαγγελία του. «*Δυὸ φορές πὺ πῆρα παιδάκι νὰ διαβάσω μεγαλόφωνα τοὺς*

⁽¹⁾ Ἀσωπίου Ε.: Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1876, Ἀθῆναι 1875, σελ. 422-423.

στοίχους του κι' ἔτυχε μιὰ παιδοῦλα στὸ πλάι μου ν' ἀκούσῃ, ἢ παιδοῦλα τρέμαζε καὶ βούλωνε τ' αὐτιά της»⁽¹⁾. Καὶ δὲν ἦταν μονάχα ὁ Βαλαωρίτης ποὺ τότε τὸν τραβοῦσε μαγνητικά, μὰ κι' ἄλλοι, ποὺ φαίνεται πὼς μελέτησε καὶ πὼς κι' ἐκείνων δοκίμασε τὴν ἑξαγνιστικὴν ἐπιρροή. Ὁ Ζαλοκώστας, ὁ δημοτικιστὴς Ζαλοκώστας διαβάξεται μερόνυχτα καὶ κυκλοφέρει ἐπίμονα στὴ σκέψη του, καθὼς κι' ὁ Σολωμὸς ποὺ φυλλομέτρῃσε, τότε, χωρὶς νὰ νιώσῃ τὸ μεγαλόπνοο καὶ βαθυστόχαστο τραγοῦδι τῆς τρίτης του περιόδου. Τὸ λέει καὶ πάλιν ὁ ἴδιος. Ἄν καὶ μελέτησε θερμὰ τὰ «Ἐδρискόμενα» τῆς Κέρκυρας, ὅμως ὁ μεγάλος, ὁ ἀπαράμιλλος φορμίστας τοῦ «Πόρφυρα» καὶ τῶν «Ἐλεύθερων Πολιορκημένων» ἔμενεν ἀκόμη ἀκατανόητος γιὰ τὸν ποιητὴ ποῦ γράφε τὸ «Γιούλι». «Ὁ Σολωμὸς μὲ τὸν ὕμνο του — γιὰ τ' ἀποσπάσματα μῆτε λόγος — ἦταν ἀνίκανος νὰ μὲ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὶς παιδικακίσιες μου ἀγάπες. Ὑπώπιενα κἀπὶ ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο του μὰ δὲν ἦμον ὄρμος ἀκόμη γιὰ κεῖνο κι' ἔστεκα μακρυνά του. Κἀποτε ἔμεινα σὰ θαμπωμένος ἀπὸ τὸ παράξενο φῶς, προμήνυμα μελλάμενου κόσμου»⁽²⁾. Οἱ μελέτες κι' ἀναγνώσεις αὐτὲς ἀπὸ νέο μόλις δέκα ἑπτὰ χρόνων ἐπηρέασαν τὴν ποιητικὴν του διάθεσιν, κι' ἔτσι τὰ 1876 δημοσιεύει ἄλλο ποίημα στὴ δημοτικὴ, ὅπου ἀμέσως διακρίνουμε καταπληκτικὴ πρόοδο ἀπὸ τὸ πρῶτο του ἐκεῖνο, ποὺ τύπωσε στὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Ἀσώπιου. Εἶναι ἔρωτικό κι' ἴσως ἀντιφεγγίζει τὴν πρώτη του ἀγάπην, τὴν ἀγάπην ἐκείνην, ποὺ τόσες φορὲς θὰ τραγουδήσῃ στὸ μέλλον:

Τώρα ποὺ χύθη νύχτα ἀγριεμένη
ἀπ' ὄλα της ταστέρια ὄρφανή,
ποὺ ἀστράφτουν καὶ βροντοῦν οἱ οὐρανοὶ
καὶ κάτω ἢ γῆ κοιμᾶται τρομασμένη,

τώρα ποὺ ἔχεις φῶς τὴν ἀστραπὴν
καὶ δὲν φοβᾶσαι νὰ παραστρατήσῃς,
ἔλα, γαλανομάτα χαρωπὴ,
τᾶθάνατο νερὸ νὰ μὲ ποτίσῃς.

⁽¹⁾ Παλαμᾶ Κ.: Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γόρφου, Ἀθήνα, 1907, σελ. 13.

⁽²⁾ Παλαμᾶ Κ.: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1924, σελ. 56.

Ξέρω κρυφὸ παράδεισο, ἓνα μέρος
φωλιά νὰ μᾶς γεννῇ αὐτὸ τὸ βράδυ.

Ἄχ ἔλα! τὸ διαμάντι κι' ὁ ἔρωσ
ἐπλάστηκαν νὰ λάμπουν στὸ σκοτάδι!⁽¹⁾

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τούτῃ ὁ ποιητὴς μπαίνει σὲ μιὰ νέα περίοδο. Ἡ σκέψη του μεστώνεται μ' ἐπίμονες μὰ κι' ἀνάκατες ἀναγνώσεις. Δημοτικιστὲς μαζὶ καὶ καθαρευουσιάνοι περνοῦν ἀπὸ τὰ χέρια του κι' ἔρωτοτροποῦν μὲ τὴ μούσα του, χωρὶς ὀριστικὰ ν' ἀποφασίζει. Ἄν καὶ κατὰ βάθος δημοτικιστὴς καὶ φωτισμένος, ὅμως τὸ περιβάλλον τὸν βιάζει καὶ τὸν πιέζει. Τραγοῦδι του στὴ δημοτικὴ δὲν δημοσιεύεται σὲ περιοδικὸ τῆς Ἀθήνας, τὸ 1877 μὲ τὴ δικαιολογία «πὼς δὲν ἦταν ποίημα» κι' αὐτὸ τὸν πειράζει καὶ τὸ σχολιάζει πικρόχολα⁽²⁾. Ὅσο κι' ἂν ὁ μεγάλος παιδαγωγὸς του ὁ Βαλαωρίτης θεοποιεῖται μέσα στὸ νοῦ καὶ στὴ φαντασίᾳ του, ὅμως διστάζει ἀκόμη κι' αὐτὸ θὰ βαστάξῃ κι' ἀργότερα. Ὅταν ὅμως ἀποφασίζει νὰ γράφῃ ποίημα ἔθνικὸ καὶ πολύστιχο, οἱ ἰδέες ἔρχονται μόνες τους στὴ δημοτικὴ. Τέλος τὸν Ἰούλιον τοῦ 1878 τυπώνει τὴν πρώτη ποιητικὴ συλλογὴν ποὺ φέρει τὸν τίτλον: «Κ. Μ. Παλαμᾶ Μισολόγγι, Ποίημα. Ἐκδίδεται δωρεάνη Ἀρτ. Γουργουρίνη. Μισολόγιον «Τύποις Διτ. Ἑλλ.» Ἀρτ. Γουργουρίνη 1878» (σελ. 1-15 + 1 λευκὴ)⁽³⁾. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρακόσιους σχεδὸν στίχους κι' ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν ἱστορίαν τῆς πολιορκίας καὶ πρὸ πάντων ἐπιμένει στὴν ἠρωϊκὴν ἔξοδον. Ἀπαγγέλληκε «κατὰ παράκλησιν τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς» στίς 9 Ἀπριλίου 1878, ὅποτε τελέσθη κατανυχτικὴ δοξολογία στὸ Μισολόγγι κι' ἀκολούθησε ἱεροτελεστία στὸ Ἡρώο μ' ἐκφώνησιν πανηγυρικῶν λόγων καὶ ἀπαγγελίαν ποιημάτων⁽⁴⁾. Ὡς ἀπαρχὴ δείχνει ἀμέσως τὸ ἔθνικὸ πνεῦμα ποὺ πλημμύριζε τὴν ψυχὴν τοῦ Παλαμᾶ καὶ κυριώτατα τὴ στροφήν του σὲ μιὰ κοινότερη

⁽¹⁾ Παλαμᾶ Κ.: Τραγοῦδια τῆς Πατρίδος μου, Ἀθήνα, 1886, σελ. 127.

⁽²⁾ Παλαμᾶ Κ.: Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου, Ἀθήνα, Β', 1940, σελ. 131.

⁽³⁾ Βιβλιογραφικὸν Δελτίον Ἑστίας, 3 Δεκεμβρίου 1878, ἀρ. 101, σελ. 1.

⁽⁴⁾ Δυτικὴ Ἑλλὰς Μισολογγίου, φύλλ. 16 Ἀπριλίου 1878.

γλώσσα καὶ πρὸς θέματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα καὶ τὴ νεότερη ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ ἀρχὴ τοῦ Βαλαωρίτη. Θὰ τολμοῦσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς συνεχίζει τὴν ἑφτανησιακὴ παράδοση καὶ τὴν παράδοση τῆς Μεγάλης Ἰδέας, πὺν τόσο εἶχαν ξεχάσει τὴν ἐποχὴν ἐκείνη οἱ διάφοροι στιχοπλόκοι τῆς ἄλλης Ἑλλάδας. Ἦταν μικρὸς, πολὺ μικρὸς, ὅταν πρωτάκουσε αὐτὴ τὴν ἰδέα μέσα στὸ σπίτι τοῦ θειοῦ του στὸ Μισολόγγι, κι' ἀπὸ τότε τὴν ἀσπασθῆκε εὐλαβικά. «*Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ*», γράφει ὁ ἴδιος, «*τὸ παινεύομαι. Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μου μαζί μὲ τὴν πρώτη μου ἀγάπῃ, τὸ πρῶτο ἐκστατικὸ ξάφνισμα μου φύσηξε. Στὸ σπίτι μέσα τὴν ἄκουσα νὰ ψιθυρίζεται γύρω μου σὰν ἓνα τρανὸ μυστικόν, σὰ «*Μέλλουσας Ἀνάστασης*» καρτέρεμα. Καὶ τὴν πίστῃ μ' εὐλάβεια θρησκευτικῇ»⁽¹⁾. Ἔτσι ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τότε φαίνεται ὁπαδὸς τῆς πιὸ φωτεινῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ συνεχιστῆς τῆς ἑφτανησιακῆς σχολῆς, τῆς μόνης ἱκανῆς νὰ σταθεῖ σὰν ὑπόδειγμα σ' ὅλους τοὺς νέους πὺν στρέφονταν πρὸς τὸ μέλλον κι' ὄχι στὶς μούμιες τοῦ παρελθόντος.*

Σύγχρονα μὲ τὸ «*Μισολόγγι*», πὺν δυὸ φορές ἀνάγγειλε τὴν ἐκδόσή του τὸ Βιβλιογραφικὸ Δελτίο τῆς «*Ἐστίας*», εἶχεν ἔτοιμη γιὰ τύπωμα κι' ἄλλη ποιητικὴ συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο: «*Πνοαί*». Ὁ ἴδιος, σὲ μιὰ μικρὴ σημείωση τοῦ «*Μισολόγγι*» του, ἔγραφε τὴν ἐξῆς ἀγγελία: «*ὑπὸ τὸν τίτλον Πνοαί ἐκδίδω προσεχῶς σειράν λυρικῶν στίχων. Ἐκαστον σῶμα ἐκ πέντε περίπου τυπογραφικῶν φύλλων συγκείμενον τιμᾶται φράγκων δέκα. Μισολόγγιον 29 Ἰουλίον 1878. Κ. Π. Παλαμᾶς*». Ἀπὸ τὴν ἀγγελία φαίνεται πὼς εἶχεν ἐντελῶς ἔτοιμη τὴ συλλογὴ, ἀφοῦ ὀρίζει καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν τυπογραφικῶν φύλλων καὶ τὴν τιμὴ, μεγάλη κι' ἀνεξήγητη γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ. Δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ περιεῖχε καὶ στίχους στὴν καθαρεύουσα, ἀφοῦ συνέχιζε ἀκόμη νὰ γράφει καὶ στὰ δυὸ ἰδιώματα. Ὁ Γιάννης Σπανδωνῆς, πούβγαζε τότε τὸ Δελτίο ὄλων τῶν βιβλίων πὺν τυπώνονταν στὴ δούλη κι' ἐλεύθερη Ἑλλάδα, εἶχε πληροφορηθεῖ τὴν ἐκδοσὴ καὶ δημο-

σίεινε τὰ ἐξῆς μὲ δόση πολλῆς εἰρωνείας: «*Ὁ ἐν Μεσολόγγι τὰς διατριβὰς ποιούμενος νέος καὶ συμπαθητικώτατος ποιητῆς κ. Κ. Π. Παλαμᾶς ἀγγέλει τὴν προσεχῆ ἐκδοσὴν λυρικῶν στίχων ὑπὸ τὸν τίτλο «*Πνοαί*» ἐκ πέντε τυπογραφικῶν φύλλων συγκείμενον. Τιμᾶται δρ. ν. 2*»⁽¹⁾. Ὁ Σπανδωνῆς ἦ μόνος τοῦ ἢ ὕστερ' ἀπὸ συνεννόησιν ἐλάττωνε τὴν τιμὴ σὲ δυὸ δραχμῆς, ἐνῶ ἀρχικῶς ἦταν δέκα!

Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ποτὲ δὲν εἶδε τὸ φῶς. Ὁ Παλαμᾶς βιαζόταν, βιαζόταν. Στρεφόταν πρὸς τὴν Ἀθήνα, στὴν πόλιν ἐκείνη πὺν θὰ τοῦ γινόταν ἡ δευτέρῃ πατρίδα του. Ὅμως τὸ Μισολόγγι ὡς τὰ ὄχι ὀχτὼ χρόνια του ὑπῆρξε τὸ λίκνο ὅπου μέσα του κοίμισε καὶ νανούρισε κι' ἔζησε τὶς πρώτες παιδιατικὲς συγκινήσεις του, τὶς πρώτες χαρὲς του, τὰ πρῶτα δάκρυα, τὴν πρώτη, τὴ μοναδικὴ κι' ἀλησμόνητη ἀγάπῃ του μὲ τὴν Ἀνθούλα: Πέρασε ἀπὸ μπροστά του ἓνα ἀνοιξιᾶτικο πρωϊνόν, κι' ἀμέσως, χωρὶς καμμιά σκέψη καὶ χωρὶς κανένα δισταγμό, καὶ προτοῦ τοῦ ποῦνε ἰδνομά της, αἰσιάνθηκε πὼς τὴν ἀγάπησε, πὼς τὴν ἀγαποῦσε ἀπὸ χρόνια καὶ καιροῦς, καὶ πὼς αὐτὴ τοῦ ταίριαζε ν' ἀγαπάει, πὼς τίποτε πιά δὲ βιαίλευε στὸν κόσμον ἔξω ἀπὸ τὴν ὁμορφιά της, τίποτε δὲ ζοῦσεν ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ της⁽²⁾. Κι' ὕστερα, ὅταν τὴν εἶδε τὸ Πάσχα κρατώντας τὴ λαμπάδα στὸ χέρι της «*μὲ τὸ οὐρανὸ τῆς φόρεμα, τὴ γκρεμεζὰ τῆς πόλκα, τὴ δόξα μᾶς ἀγίας γύρω στὰ μαλλιά της, τὴ στρογγυλοφέγγαρη φωτοχυσία στὸ πρόσωπό της*», νόμισε πὼς τὸν καλοῦσε μιὰ Παναγιά ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη γιὰ τὸ ξεφάντωμα τὸ ἀναστάσιμο κι' ἐρωτικό. (Τὰ Χαρτιά μου Β, 80 - 81.) Ἄλλὰ μήπως στὸ Μισολόγγι δὲν πῆρε τὴν πρώτη του μορφοσὴ κι' ἐκεῖ δὲ βαφτίστηκε στὴ κολυμπήθρα τοῦ ἑθνισμοῦ καὶ τῆς ἀγάπῃς τῆς πατρίδας του; Ἐκεῖ ἔγραψε τοὺς πρώτους του στίχους, ἐκεῖ δοκίμασε τὶς δυνάμεις του στὸν προφορικὸ λόγο. Κλεισμένος μέσα στὸ «*ἐρημικὸ κελλὶ τοῦ μοναστηριοῦ του*», ἐκεῖ ξεφύλλισε τοὺς ἀγαπημένους του ποιητῆς καὶ ξενύχτησε ἀπάνω στοὺς Σούτσους, στοὺς

(1) Παλαμᾶ Κ.: Γράμματα, τόμ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 14-14.

(1) Σπανδωνῆς Γ.: Δελτίον κ.τ.λ. Ἔτος Α' ἀρθ. 2, φύλλ. 20 Αὐγ. 1878.

(2) Παλαμᾶ Κ.: Γράμματα, τόμ. Β', 1907 σελ. 13 - 14.

Ραγκαβήδες, στο Βαλαωρίτη, στους Παράσχους, στο Ζαλοκώστα και τους άλλους πού τότε λάτρευε. « Στους μοναχικούς των περιπάτους » τὸ δειλινό, τὸ πρωὶ ἢ τὴ νύχτα μὲ τὸ « ὑπέρολαμπρο φεγγάρι » ὅπως βγαίνει πίσω ἀπὸ τὸ Ζυγὸ κι' ἀντιφεγγίζεται μέσα στὴ λιμνοθάλασσα, ἔξομολογίονταν στὸν ἑαυτό του καὶ θαμποχάραζαν μέσα του οἱ πρωῖτες ἰδέες, τὰ πρώτα ρωτήματα κι αἰνίγματα. Μ' ἓνα βιβλίον πάντα στὸ χέρι καὶ μὲ τὰ μάτια ὄλασιχτα καὶ βαθεῖα, ξάνοιγε τὴ γύρω ὑπέροκαλλη κι' ὄνειρεμένη φύση ὅπου ἡ μοῖρα τὸν ἔρριξε, κι ἄκουγε τὶς μυστικὲς λαχτάρες τῆς ζωῆς, γιομάτος ἀνησυχίες κι'

ἀνατριχίλες, μὲ μιὰ φωτιά στὸ νοῦ καὶ στὴν καρδιά, φωτιά, πού τοῦ κατάκαιγε τὴ σάρκα καὶ τὸ πνεῦμα. Ἀργότερα μόνος του μᾶς ἔδωκε τὴν τότε ψυχικὴ του κατάστασι στὸ δεῦτερο σοννέτο τῶν « Πατριδῶν ».

Στὴ νησόσπαρτη λίμνη, πού τὸ μαῖστράλι ἀπὸ θαλασσινὴ δυναμωμένο ἀλμύρα ταράζει πέρα τὸ φυκὸστρωτο ἀκρογιάλι, μ' ἔρριξε ἐκεῖ πεντάρφανο παιδάκι ἡ Μοῖρα...

Μὰ τὴν ἀθῶα ἐκεῖ παιδιάτικην εἰρήνην καὶ πουθενὰ δὲ γνώρισα' μόνο τὴ θλίψη καὶ τὴ σπῖθα τοῦ νοῦ πού μιὰ φωτιά ἔχει γίνει.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΘΑΜΠΟΧΑΡΑΜΑ ΜΙΑΣ ΨΥΧΗΣ

(1878-1892)

*« Λεβέντρον πλάση ἀπάρθενη, χάρις' εὐὸ τοῦ ἀνήμερου
μὰ δύναμη καὶ μιὰ ψυχὴ, μιὰ γλώσσα, μιὰ χορῶδα,
γυμνὴ ἄλῃ παραδόσον του κι' ὡς εἶναι τὸ βλαστάρι σα:
ἔνα τραγοῦδι ἐπέροσοφον σὲ μιὰ καινούργια Ἑλλάδα. »*

Γιομάτος ἀνησυχίες, γιομάτος ἀγωνίες καὶ νεανικὲς φιλοδοξίες, ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸ φθινόπωρο τοῦ 1878 μὲ τὴν πρόθεσι νὰ μείνει μόνιμα σ' αὐτή. Ἀπὸ τὰ 1876, ὅποτε γράφτηκε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστήμιου, συχνὰ ἔκανε τὸ ταξίδι Μισολογγίου - Ἀθήνας, μὰ τὰ 1878 ἀποφάσισε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ δοθεῖ στὰ γράμματα καὶ στὴν τέχνη. Ἡ Ἀθήνα μὲ τὸ αἰθέριο τῆς φῶς καὶ μὲ τὴ φιλολογικὴ τῆς κίνησι γίνεται ἡ δευτέρη πατρίδα του, πού θὰ τραγουδήσει ἀργότερα μὲ τοὺς ἀρμονικώτερους στίχους. Ὀνειροπαρμένος κι' ἀπόμονος ἐπαρχιώτης, περιδιαβάει μέσα στοὺς δρόμους τῆς, ἄλλοτε θαυμάζοντας τὴ φύση τῆς, ἄλλοτε χαζεύοντας ἔδῳ κι' ἐκεῖ ἢ ἀπολαβαίνοντας τὰ σύσκια τῶν κήπων καὶ τῶν δεντροστοιχιῶν τῆς. Ἐτσι, μιὰ μέρα εἶχε πάει στὸ Πολύγωνο ὅπου τὸ πεδίο τοῦ Ἄρεως κι' ὅπου ἔπαιζε τότε μουσικὴ, κι' εἶδε τὸ εἶδωλό του, τὸ Βαλαωρίτη, πού τὸν γνώριζε ἀπὸ χρόνια καὶ λάτρευε. « *Νὰ ὁ Βαλαωρίτης!* » τοῦ φώναξε κάποιος, καὶ σύγκομος ἀναρρίγησε. Καλὰ-καλὰ δὲν τὸν

ξεχώρισε, κι' ὅμως ἡ συγκίνησή του στὴ θεὰ τοῦ ποιητῆ τοῦ « Διάκου » καὶ τοῦ « Ἀστραπόγιαννου » ἦταν ἀνείπωτη καὶ τὴ σημείωσε ἀργότερα μὲ παθητικὰ λόγια, ὅταν μίλησε γιὰ τὸ τραγοῦδι του: « *Ζωγράφος ἂν ἤμουννα, θὰ τὴν ἔδειχνα τὴν ἐντύπωσι πού μου προξένησε ἢ κορμοστασιὰ ἐκείνη, ἔτσι ἀπὸ πίσω θεωρημένη, ζωγραφίζοντας τὸν Βαλαωρίτη καθὼς τὸν ἀγνάντεπα τότε, καὶ θὰ σημείωνα στὰ πόδια τῆς εἰκόνας μου τὸ ρητὸ τοῦ ξένου μεγάλου ποιητῆ: Τὸ πρόσωπο μονάχα δὲν εἶνε, οὔτε τὸ κεφάλι μονάχα πὸν ἀξίζουνε γιὰ τὴ μούσα. Βεβαιώνω πὸς τὸ κορμὶ ἀκέραιο πὸ πολὺ τῆς ἀξίζει... Καὶ σὸν ἄντρα καὶ σὴ γυναῖκα εὐρωστο κορμὶ ἀδρὰ πλασμένο, εἶναι ὄρραιότερο κι' ἀπὸ τ' ὄρραιότερο πρόσωπο » (1). Ἄλλοτε πάλι ἔπαιρνε τὸ δρόμο πρὸς τὸν ἐλαιῶνα, πού ἀπλώνονταν τότε ἀπὸ τὴν Κολοκυθοῦ ὡς τοῦ Ροῦφ καὶ σωζόταν σχεδὸν ἀκαίριος, κι' ἐκεῖ συλλογιζόταν πάνω στὰ προβλήμα-*

(1) Παλαμά Κ. : Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1924, σελ. 55.

τα πὸν τὸν ἀπασχολοῦσαν καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸ νεανικό του μέτωπο.

Ἄλλὰ ποιῆς οἱ ἀνησυχίες, ποιῆς οἱ ἀγωνίες καὶ φιλοδοξίες τοῦ Παλαμᾶ; Τίς εἶχε ἀπὸ τὸ Μισολόγγι, ὅταν πρωτοδιάβασε τὴ Βαλαωρίτη καὶ ἀποδεχόταν, ἔστω καὶ μερικᾶ, τὴ δημοτικὴ γλῶσσα σὰ γλῶσσα τοῦ ἔθνους καὶ τῆς φιλολογίας. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε πῶς ὁ Παλαμᾶς κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν περνᾷ ἀπὸ μιὰ μεγάλη πνευματικὴ κρίση: Οἱ πρόγονοι μιλοῦσαν μέσα του, οἱ παλιοὶ γραμματικοὶ τῆς οἰκογενείας ζητοῦσαν τὰ δικαῖά τους ἀπὸ τὸν ἀντίρρητον ἐπίγονο, καὶ ὁ Παλαμᾶς, ἂν καὶ δημοτικιστὴς κατὰ βᾶθος, δὲν εἶχε ἀκόμη ἐντελῶς ἀποκηρύξει τὴ λογία παράδοσιν. Σοῦστοι καὶ Ραγκαβῆδες, Βαλαωρίτης καὶ Ζαλοκώστας, Παπαρηγόπουλος καὶ Βλάχος, Παράσχος καὶ Καρασούτσας, ὑπῆρχαν στιγμῆς πὸν συγχίζονταν μέσα του. Ἡ Ἀθήνα καὶ τὰ φιλολογικὰ γούστα τῆς ἐπιβάλλονταν ἀκόμη, ὅσο καὶ ἂν ἡ ἀντίδραση πολεμοῦσε νὰ φέρει στὸν ὀρθὸ δρόμο τὴν ποίησιν καὶ τὴν τέχνη. Εἴκοσι πέντε χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ἀσώπιον, ὁ Ροῖδης χτυπάει ἀμεῖλιχτα τὴν ἀνυπαρξία ἀληθινῆς ποιήσεως στὸν τόπον μας, τὴν ἀπουσία ἀκριβοδίκαιης ἢ ἔστω καὶ ἀπλῆς κριτικῆς, καθὼς καὶ θεάτρου καὶ καλαισθησίας. Τὰ πολεμικά του φυλλάδια «*Περὶ Συγχρόνου Ἑλληνικῆς Ποιήσεως*» (1877) καὶ «*Περὶ Συγχρόνου Ἑλληνικῆς Κριτικῆς*» (1877), καθὼς καὶ ἡ κρίσις του γιὰ τὸ δραματικὸν ἄγῶνα τοῦ 1877⁽¹⁾, προκαλέσαν βέβαια ὀργὴν καὶ ἀντίδραση, ἀντιπάθειαν καὶ μῖσος, μὰ γέννησαν μαζὶ καὶ ἐρωτήματα καὶ δισταγμοὺς καὶ ἀμφιβολίας. Κι' ἀπάντησαν στὸ Ροῖδην ὁ Βλάχος⁽²⁾ καὶ ὁ Ραγκαβῆς⁽³⁾ καὶ ὁ νέος τότε Παπαδιαμαντόπουλος⁽⁴⁾, ὁ κατόπιν Jean Moréas, μὰ ἡ πλάστιγγα δὲν εἶχε γύρει ὀριστικὰ πρὸς τὸ μέρος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀλήθειας. Ὁ Βαλαωρίτης, ὁ μεγάλος ἀγωνιστὴς τῆς δημοτικῆς, πὸν μόνος του κράτησε

ὅλο τὸ βάρος τοῦ ἄγῶνα, ἐπὶ τριάντα χρόνια, γλευρίζονταν ἀκόμη, καὶ ὅταν ἐκλείσει τὰ μᾶτια του τὰ 1879, δὲν ἔλειψαν οἱ ἐπικριτές... Ἄλλ' ἡ κριτικὴ τοῦ Ροῖδου⁽¹⁾, ὅσο καὶ ἂν ἦταν ἀμφίροσπη, ὅμως ἔδινε καὶ πάλι βαρὺ χτύπημα στὸ σάπιον παρελθὸν καὶ στὴ λογία παράδοσιν. Οἱ Σοῦστοι, οἱ Ραγκαβῆδες καὶ οἱ ἄλλοι τῆς ἀθηναϊκῆς Σχολῆς δὲν ἦταν ποιητές. Ἀπὸ χίλιους στίχους τοῦ Παναγιώτη Σούτσου μόνον οἱ τέσσεροι μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μέτριοι, καὶ αὐτοὶ ὡς πραγματικὸ εὔρημα. Ὁ μόνος πὸν ἀξίει τὸν τίτλον τοῦ ποιητῆ ἦταν ὁ Βαλαωρίτης, καὶ μαζὶ του ὁ Σολωμός, ὁ Χριστόπουλος, ὁ Βηλαράς καὶ ὁ Παράσχος σὲ λίγα ἀπ' ὅσα ποιήματα εἶχε γράψει στὴ δημοτικὴ. Ἐπιστροφή στὸ Σολωμὸ καὶ στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ Ροῖδου, καὶ τὸ διαλαλεῖ στὰ λόγια του καὶ στὰ σοφὰ καὶ ἐπικριτικά του φυλλάδια. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Ροῖδου ἀναστάτωσε τὴν πνευματικὴ Ἑλλάδα τοῦ 1878. Ὅχι μόνον χτύπησε καὶ γκρέμισε, μὰ καὶ ἐδημιούργησε ἀνησυχίες καὶ προβλήματα, καθὼς καὶ φιλοδοξίες, στοὺς νέους τῆς ἐποχῆς, πὸν ὄνειρευόνταν νὰ συνεχίσουν τὴν ποιητικὴν καὶ φιλολογικὴ παραγωγὴν καὶ νὰ δοθοῦν σ' ἕνα καινούργιον ἄγῶνα γιὰ τὴν κάθαρσιν τῆς τέχνης στὴν Ἑλλάδα.

Ἐνας ἀπὸ κείνους πὸν συγκίνησε περισσότερο ἢ πολεμικὴ τοῦ Ροῖδου, ἕνας ἀπὸ κείνους πὸν νιωσκον βαθύτατα τὰ λόγια του καὶ ποτίστηκαν μὲ τὶς ἀνησυχίες του, ὑπῆρξε καὶ ὁ Κωστής Παλαμᾶς. Πάλευεν ἀκόμη μέσα του χίλιες ἀμφιβολίες. Ἀναταράζονταν μέσα του χίλια προβλήματα καὶ ἀγωνίες. Γλυκοχάραζαν μέσα στὴ φαντασίαν του ἀπειρες φιλοδοξίες γιὰ τὸ μέλλον. Ἴσως αὐτὸς ἦταν προορισμένος νὰ λύσει τὸ Γόρδιον δεσμὸν καὶ ὀδηγήσει τὴν φιλολογίαν τῆς νέας γενεᾶς πρὸς νέους δρόμους, πρὸς καινούργια ἀπάτητα μονοπάτια, ἀφοῦ περνοῦσεν ἀπὸ μιὰ κάθαρσιν, πὸν χρόνια περίμενε τὸ ἔθνος. Ἴσως αὐτὸς ἦταν ὁ Μεσσίας τοῦ στίχου καὶ τοῦ τραγοῦδιου, ὁ μοιρωμένος καὶ σφραγισμένος «*ἄνωθεν*» μὲ τὴν σφραγίδα τοῦ πνεύματος γιὰ νὰ φέρει τὴν ποθητὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνασυνδέσει τὸν «*Ἐρωτόκρι-*

(1) Ροῖδου Ε.: Ἔργα, τόμ. Ε, σελ. 15-23, ἐκδ. Φῆξι.

(2) Βλάχου Α.: Γεώργιος Ζαλοκώστας, Ἀναλέκτων Β', σελ. 110.

(3) Ραγκαβῆ Α.: Περιοδ. Παρνασσός, 1877, σελ. 881-887.

(4) Παπαδιαμαντοπούλου Ι.: Ὀλέγαι Λέξεις κ.τ.λ., 1878.

(1) Ροῖδου Ε.: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ἄθ. 1879, σελ. 30.

το» με τὸ Σολωμὸ καὶ τὸ Βαλαωρίτη με τὴν ἐποχὴ του. Καὶ τὶς ἀνησυχίες αὐτές, αὐτὲς τὶς ἀγωνίες καὶ φιλοδοξίες, αὐτοὺς τοὺς πόθους γιὰ τὴν ἐξάγνιση, ἀδρᾶ τὶς διατύπωσε στὴ μελέτη του «*Τὸ θαμποχάραμα μιᾶς γυφτῆς*», ποὺ ἀποτελεῖ κι' ἓνα κομμάτι τῆς αὐτοβιογραφίας του κατὰ τὴν περίοδο 1878 - 1884. Ἐκεῖ λέει ἀπροκάλυπτα πὼς μαζί με τὸ φίλο του, τὸν ἄλλο πρωτοπόρο τῆς ἐποχῆς, τὸ Νίκο Καμπᾶ, κατὰ τοὺς μοναχικούς καὶ μακρινούς περιπάτους τους στὰ γύρω τῶν Ἀθηνῶν, εἶχαν διαπιστώσει πὼς «*μόνος ὁ Παράσχος ἀπὸ τοὺς ζωντανούς εἶτανε ποιητῆς. Ὅμως ὅσοι γύρω του τὸν ἐιμμοῦνταν καὶ τὸν ἐξακολουθοῦσαν, εἶτανε πιστένιοι κι' ἀξιολάκρνοι. Οὔτε τὸ κάθε τι τοῦ Παράσχου εἶτανε μαργαριτάρι. Καὶ τὸ συμπέρασμα: Ποιητικὴ κίνηση δὲν ἐπῆρχε στὴν Ἀθήνα. Ἡ ποίηση τρισαθλία. Καιρὸς νὰ σπαρθεῖ μιὰ κἄποια νέα ποιητικὴ ζωὴ, με ἄλλη σκέψη, με ἄλλη φόρμα*». Καὶ συμπέρανε τελειωτικά, ἀφήνοντας νὰ νοηθεῖ ἡ βαθεῖά του αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον: «*Ἐπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ τὸ καθαρήριο ἡ νέα ἑλληνικὴ Μοῦσα γιὰ νὰ πάρει τὸ δρόμο ποὺ μιὰ μέρα θὰ τὴ φέρει πρὸς ὑψη παραδείσια*»⁽¹⁾. Καὶ παιὸς ἄλλος θὰ κατώρθωνε αὐτὸ τὸν ἀθλο παρ' αὐτός; Ἄλλ' εἶτε πιστευε ἀπόλυτα, εἶτε μάντευε ἀπλῶς τὴ μελλοντικὴ θέση του στὰ νεοελληνικά γράμματα, ρίχνεται ἀπὸ τότε στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κάθαρση καὶ τὴν ἐξάγνιση.

Γιὰ νὰ ζήσει, συνεργάζεται στὰ πρωτοποριακὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, γράφοντας ποιήματα στὸ «*Ραμπαῖ*» καὶ στὸ «*Μὴ χάνεσαι*» με διάφορα ψευδώνυμα⁽²⁾ καὶ δίνοντας συνεργασίες ἢ μεταφράσεις στὴν ἐπίσημη πρωτοποριακὴ «*Ἐφημερίδα*» τοῦ Καμπούρουγλου. Τὰ δημοσιογραφικὰ γραφεῖα τοῦ κατατρῶνε τὸν χρόνον, μὰ καὶ τὸν πειραματίζουν με τὴ ζωὴ καὶ τὸν μαθαίνουν τόσα πράγματα γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῆς πατρίδας του καὶ τῆς πρωτεύουσας. Ἐκεῖ πληροφοριέται πόσες ὑποχωρήσεις πρέπει νὰ κάνει στὴν ἰδεολογία του καὶ στὴ γλῶσσα ποὺ μεταχειρίζεται. Ὡς πεζογράφος καὶ μεταφραστῆς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μετα-

φράζει ἢ πεζογραφεῖ στὴν καθαρεύουσα, ἀν καὶ πιστεύει σὰν τὸ Βαλαωρίτη πὼς ἡ στιγμὴ τῆς δημοτικῆς δὲν ἔφθασε ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πρόζα καὶ πὼς θ' ἀργήσει νὰ καθιερωθεῖ σ' ὅλα τὰ πεδία τοῦ λόγου. Ἐρωτοτροπεῖ μαζί με τὴν καθαρεύουσα, κι' ἐπὶ πολλὰ χρόνια οἱ κριτικὲς του κι' οἱ πρόζες του θὰ συντάσσονται σὲ μιὰ βαρεῖα, σχεδὸν ἀπτικίζουσα γλῶσσα. Πολὺ ἀργότερα, μὰ πολὺ, θ' ἀποκηρύξει καὶ τὴν καθαρεύουσα στὴν πεζογραφία του, μὰ καὶ πάλι θὰ ξαναγυρίσει σ' αὐτὴν, σὰν παλιὸς ἐρωτευμένος. Ὁ ἴδιος τ' ὁμολόγησε σὲ πολυσήμεντη φράση: «*Ἡ καταφορὰ μου ἐναντίον τῆς καθαρηνουσολογίας καὶ μὲλη τὴν πανίσχυρη ζωντανεμένη ποιητικὴ μου συνείδηση εἶναι κἄπως ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἄς ποῦμε καὶ τοῦ στραβοῦ τὸ δίκιο*»⁽³⁾. Ἄλλ' εἶτε ὡς ποιητῆς δημοτικιστῆς, εἶτε ὡς πεζογράφος καθαρηνουσιάνος, ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τῆς ἐποχῆς, ποὺ ποθεῖ τὴν ἀναγέννηση, ποὺ δονεῖται ἀπ' αὐτὴν, καὶ ποὺ θέλει τὴν πνευματικὴ κι' ἠθικὴ ἀναμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐποχὴ τούτη, ἀπὸ τὰ 1878 ὡς τὰ 1884, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς κρισιμώτερες, τὶς πιὸ συνταρακτικὲς κι' ἀποφασιστικώτερες γιὰ τὴ χώρα μας καὶ γενικώτερα γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Γιὰ πρώτη φορὰ συζητοῦνται τὰ μεγάλα ἔθνη καὶ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, καθὼς κι' ἡ θέση της μέσα στὰ παγκόσμια ρεύματα καὶ στὰ Βαλκάνια. Ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ποὺ τελείωσε με τὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (19 Φεβρουαρίου 1878), ἀνοιξε τὰ μάτια στὸ παραστρατισμένο κι' ἀκατατόπιστο ἔθνος, ποὺ παραπατοῦσε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια, χωρὶς νὰ ξέρει ποῦ πηγαίνει. Ἡ ἴδρωση μιᾶς μεγάλης Βουλγαρίας με τὴ θυσία ἑκατομμυρίων Ἑλλήνων στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, στὴ Θράκη καὶ στὴ Μακεδονία, ξύπνησε τοὺς κοιμισμένους πολιτικούς τοῦ τόπου καὶ τοὺς ἔκανε νὰ σκεφθοῦν πάνω στὰ πράγματα. Ἡ Ἑλλάδα, πάντα ἀπαράσκευη στρατιωτικῶς, πάντα ἀπροετοίμαστη καὶ τυφλωμένη πολιτικῶς καὶ διπλωματικῶς, δεχόταν μόνο χτυπήματα καὶ προσβολές, χωρὶς ν' ἀντιδρᾶ, χωρὶς νὰ

(1) Παλαμᾶ Κ.: Γράμματα, τόμ. Α', 1904, σελ. 14, 29.

(2) Κατσιμπάλη Γ.: Βιβλιογραφία Παλαμᾶ, Β', 1934, σελ. 5-7.

(3) Παλαμᾶ Κ.: Τὰ Χρόνια μου, τόμ. Β', σελ. 38, σημ. 1.

διαμαρτύρεται καν, χωρίς να συνετίζεται. Τὰ παλιά τζάκια, τὰ υπολείμματα τῆς τουρκικῆς καὶ φράγκικης φεουδαρχίας, πῶθως κι' οἱ οἰκογένειες ποῦδρασαν κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, κυβερνοῦσαν ἀνεύθυνα κι' ἀνεξέλεγκτα τὸ δύσμοιρο ἔθνος. Ἡ ἀστική τάξη, ἡ μόνη ἐργατικὴ καὶ πατριώτισσα, δὲν υπολογίζονταν καν ἢ δὲν ἀκούγόταν, τὰ δὲ λαϊκὰ στοιχεῖα βρισκόνταν σὲ κατώτατη στάθμη ἀπὸ οικονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀποψη. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κωλέττη ἦταν φαινάκη στὸ χέριο τῶν πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς. Ὅλα ἦταν ψεύτικα στὸν τόπο, καὶ πολιτικὴ δράση, καὶ κοινωνικὴ ὑπόσταση, καὶ φιλολογικὴ καὶ πνευματικὴ παραγωγή. Κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλα, μιὰ βασιλεία ξένη κι' ἀδιάφορη κι' ἄλλοτε προδοτικὴ κι' ἐγκληματικὴ γιὰ τὴ χώρα. Ὁ μόνος ἄξιος πολιτικὸς τῆς ἐποχῆς, ὁ Δεληγιώργης, ἔκλεινε τὰ μάτια του τὸ Μάιο τοῦ 1879, νέος ἀκόμη, γιομάτος θλίψη κι' ἀπογοήτευση γιὰ τὸ κατάντημα τῆς πατρίδας του, κι' ὁ μόνος ἀληθινὰ μεγαλοϊδεάτης καὶ πατριώτης ποιητῆς, ὁ Βαλαωρίτης, πέθαινε κι' αὐτὸς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1879 μὲ τὴν ἀγωνία καὶ τὴν ἀποκαρδίωση στὴν ψυχὴ γιὰ τὸ καταρράκωμα τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν ἰδανικῶν της, ποῦ πάσχισε νὰ τραγουδήσει στὴ λεβέντικη κι' ἠρωϊκὴ καὶ δημοτικὴ του ποίηση.

Κι' ἀντέδρασαν ἀμέσως οἱ ἄλλες δυνάμεις στὴ Ρωσία κι' ἀνάζησαν καὶ πάλι τὰ ὄνειρα κι' οἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων, τὸ δὲ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ποῦ συγκάλεσε κυρίως ὁ Βίσμαρκ κι' ἡ Ἀγγλία (1 Ἰουνίου 1878), περιόρισε τὰ ὄρια τῆς Βουλγαρίας κι' ἔτσι σώθηκε, κυριολεκτικῶς σώθηκε ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, καὶ δόθηκαν στοὺς Ρωμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας τὰ μέσα νὰ συνεχίσουν τὴ θρησκευτικὴ, τὴν εκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τους. Ἀλλὰ τὸσον ἀδέξια καὶ τὸσον ἀπαράσκευα ἀντιπροσωπεύθηκε ἡ Ἑλλάδα στὸ συνέδριο ἐκεῖνο, ποῦχε συγκληθεῖ γιὰ τὰ κύρια ζητήματα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, ὥστε παρ' ὀλίγο νὰ χάσουμε κι' αὐτὴ τὴ Θεσσαλία ποῦ μᾶς παραχώρησαν οἱ Ρῶσοι. Ὑστερον ἀπὸ πολλὰς διαπραγματεύσεις, ἐπιτέλους προσαρτήθηκε ἡ Θεσσαλία κι' ἕνα μικρὸ τμήμα τῆς Ἠπείρου, μόλις στὶς 31 Μαρτίου 1881, ἀφοῦ καὶ πάλι περιορίστηκαν τὰ

ὄρια. Ὁπωσδήποτε ὁμοῦς ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς, ποῦ ἀριθμοῦσε τότε πέντε ἐκατομμύρια μόνο στὰ Βαλκάνια, σώθηκε ἀπὸ ὀριστικὴ κι' ἀμετάκλητη ἐξόντωση καὶ καταστροφή. Φαντάζεται κανεὶς ἀπὸ ποιὲς ἀγωνίες πέρασε ὁ ἑλληνισμὸς τὰ τρία ἐκεῖνα χρόνια ποῦ παιζόταν ἡ τύχη του καὶ κατὰ τὰ ὁποῖα δὲ μπορούσε ν' ἀντιδράσει. Ἄλλ' ἡ κατάσταση αὐτὴ ἦταν γέννημα κι' ἀπόρροια τῆς ἐλεεινῆς διοίκησης τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τῆς ψευτικῆς καὶ τῆς συναλλαγῆς ποῦ τὸ κυβερνοῦσαν σ' ὅλα του, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ὡς τὴ φιλολογία καὶ τὴν τέχνη του. Ἄλλ' ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας κι' ἡ σωτηρία τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ ἀναπτέρωσε τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων, κι' ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, ἡ τόσο καταφρονημένη, φάνηκε πῶς γλήγορα θὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἐνας μεγάλος πρωτοπόρος πολιτικὸς, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, συγχρονισμένος κι' ἀποφασιστικὸς, πόθησε τότε τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀνακινώντας καὶ προσπαθώντας νὰ φέρει στὴν ἐπιφάνεια τὴν τάξη ἐκεῖνη ποῦ πάντοτε στάθηκε στὴν Ἑλλάδα ἢ πιὸ ἐργατικὴ καὶ φιλότιμη, ἢ πιὸ φιλοπρόοδη καὶ πρωτοπορειακὴ, τὴν ἀστική, ποῦ μέχρι τότε τὸσον εἶχε λησμονηθεῖ καὶ περιφρονηθεῖ ἀπὸ τοὺς μικροὺς φεουδάρχες καὶ τοὺς ἐκφυλισμένους ἀπόγονους τοῦ 21 ποῦχαν κυβερνήσει τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ πενήντα χρόνια. Ὁ Δεληγιώργης εἶχε πεθάνει καθὼς κι' ὁ ἐπιδέξιος Κουμουνοῦρος (26 Φεβρουαρίου 1883), καὶ τὸ στάδιο ἀφηνόταν ἐλεύθερο στὸν Τρικούπη. Νέες οικονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς, καθὼς καὶ πνευματικὲς ζυμώσεις, ἀρχίζαν, κι' ἕνα νέο μέλλον φάνηκε πῶς ἀνατέλλει.

Ὁ Παλαμάς μὲ τὰ φλογερὰ νιάτα τῶν εἴκοσι πέντε χρόνων, μὲ τὶς ἀπειρες φιλοδοξίες κι' ἀνησυχίες, παρακολούθησε τὴν περίοδο ἐκεῖνη κι' ὡς δημοσιογράφος κι' ὡς λόγιος κι' ὡς ποιητῆς κι' ὡς Ἕλληνας. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, γιὰ τὴν ὁποῖα τόσα εἶχε ἀκούσει στὸ σπῆτι τοῦ θείου του στὸ Μισολόγγι, ἔπρεπε πιά νὰ πάρει θετικώτερη μορφή. Ἡ ἀδυσημένη καὶ περιφρονημένη τάξη ἔπρεπε νὰ κυβερνήσει καθὼς κι' ἡ παραριγμένη γλῶσσα τοῦ λαοῦ νὰ γίνει τὸ κοινὸν ὄργανο τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὁ ποιη-

τῆς ἔπρεπε νὰ πάρει θέση στὰ τότε κοινο-
νικά καὶ πνευματικά ζητήματα, αὐτὸς μάλιστα
ποὺ τόσον εἶχε ποθήσει κι' ὀραματιστεῖ
μιὰν ἀναγέννηση. Ἀναμετρώντας τις δυ-
νάμεις του, δὲ δίστασε πιά νὰ κατεβῆ
στὸν ἀγῶνα σὰν πρωτοπόρος τῶν νέων ἰ-
δεῶν, σὰν ἀναγεννητὴς τῆς τέχνης, σὰν ἀπό-
στολος τέλος τῆς νέας τάξης, ποὺ γνώριζε
τις τάσεις καὶ τοὺς πόθους τῆς. Κι' ἀκριβῶς
τότε ἦρθε γὰ τὸν ἐνισχύσει ἓνα βιβλίο, μιὰ
κριτική, καλύτερα τῶν τότε πνευματικῶν ἀ-
ξιῶν, μὰ ποὺ ἀγκάλιαζε κι' ἐκτεινόταν καὶ
σ' ἄλλα θέματα, σὲ θέματα πολιτικῆς καὶ κοι-
νωνικῆς ἀνάλυσης τῶν πενήντα χρόνων τῆς
ἐλευθερίας. Καὶ τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐπιγραφό-
ταν: «Ψευδοατικισμοῦ Ἑλεγχος, ἦτοι Κ.
Σ. Κόντου γλωσσικῶν παρατηρήσεων ἀνα-
φερομένων εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν,
Ἀνασκευή. Ἐν Τεργέστη 1884» (σελ. 1 -
484). Συγγραφέας του ὁ Δημήτριος Βερναρ-
δάκης, ὁ σοφός, ὁ ποιητής, ὁ ἱστορικός. Κι'
εἶναι βέβαιο πὸς τὸ μεγαλύτερο μέρος ἔχει
πολὺ στενὸ γλωσσικὸ περιεχόμενον, ἀλλ' ὁ
πρόλογος κι' ὁ ἐπίλογος μποροῦν νὰ θεω-
ρηθοῦν σὰν ἡ πρώτη ἀξιόλογη κι' εὐρύτε-
ρη κριτικὴ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν
ἐπανάσταση κι' ἔδωθε. Θέλετε τὰ συμπερά-
σματά του; «Θὰ εἶχομεν σήμερον πλήρη
καὶ τελείαν γλῶσσαν, ἂν δὲν μᾶς ἐπαιρνε
σιτὸ λαϊκόν τῆς ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλολο-
γία» (σελ. 441). «Ὁ κάλαμος δαιμονίων
καὶ μεγαλοφυῶν ἀνδρῶν μόνον εἶναι δυ-
νατὸν νὰ κατορθώσῃ ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνι-
κῇ, ὅτι κατώρθωσαν οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλληνες
ἐν τῇ ἀρχαίᾳ» (σελ. 469). «Ἐὰν δὲν ἔχο-
μεν γλῶσσαν, αἴτιον τούτου εἶναι ὅτι δὲν
ἔχομεν ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς· ἐὰν δὲ δὲν
ἔχομεν ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς, αἴτιον τού-
του εἶναι ὅτι δὲν ἔχομεν πολιτείαν· ἐὰν δὲ
δὲν ἔχομεν πολιτείαν, τούτου αἴτιον εἴμαστε
ὅλοι ἡμεῖς μικροὶ καὶ μεγάλοι, ὁλόκληρον τὸ
ἔθνος» (σελ. 469). «Μόνον οἱ περὶ τὸν
Καταριζὴν καὶ Βιλαρᾶν δημοτικιστοὶ ὑπέ-
δειξαν τὴν μόνην εὐθεΐαν καὶ πάσης πλάνης
ἀπηλλαγμένην ὁδόν, οἷτοι ἐν τῷ πεζῷ λό-
γῳ καὶ οἱ Κρηῖτες ποιηταὶ ἐν τῷ ἐμμέτρῳ»⁽¹⁾.
Λόγια σοφά, ποὺ συνέχιζαν τὴν πολεμικὴ τοῦ
Ἀσώπιου καὶ τοῦ Ροῦδη. Ὁ δὲ Παλαμᾶς

διάβασε τὸ βιβλίο μὲ προσοχή, κι' ἀπὸ τό-
τε παύει ὀριστικὰ νὰ γράφει ποιήματα καὶ
στὴν καθαρεύουσα. Τὸ τελευταῖο του εἶναι
ὁ «Ἕπνος», ποὺ τυπώθηκε στὴν «Κλειῶ»
τῆς Λειψίας, μὰ τὸ συνόδευε ἡ ἐξῆς σημείω-
ση ποὺ βλέπουμε σ' ἓνα του μεταγενέστερο
ἔργο: «Καὶ ἡ «Κλειῶ» τῆς Λειψίας μοῦ
εἶναι ἀξιωματημόνευτη, γιατί ἐκεῖ βρίσκεται
τυπωμένο τὰ 1885 τὸ τελευταῖο μου στι-
χοῦργημα στὴν καθαρεύουσα. Θέμα του ὁ
Ἕπνος»⁽¹⁾. Τὸ παραθέτουμε ὁλόκληρον, γιὰ
νὰ φανεῖ πόσο δούλευε καὶ τὴν καθαρεύουσα
στὸ στίχο, ὅταν ἤθελε ὁ γραμματικὸς Παλα-
μᾶς:

Τέκνον ἠδὺ στυγνῆς μητρὸς,
τέκνον λευκὸν νυκτὸς μελαίνης,
ὁ Ἕπνος, μόχθων ἰατρὸς
καὶ βασιλεὺς τῆς οἰκουμένης.

Καὶ εἰς τὸν Ἕπνον ὀφειλὴν
ἡ ὄρα τίνουσα ἀρχαίαν
ἔδωκε σύνευνον καλὴν
τὴν νέαν χάριν Παισιθέαν.

Τὸ ἀνάκτορον ἐν ᾧ οἰκεῖ
δὲν θάλλει τᾶστρον τῆς ἡμέρας,
ἀλλ' ἔχει φῶς αὐτοῦ γλυκὺ
τῶν ὀφθαλμῶν τῆς τοῦς ἀστέρως.

Κοιτὶς αὐτοῦ ἡ ἀπωτάτη
ζοφώδης γῆ τῶν Κιμμερίων,
ἡ χάρις πλὴν τὴν μεταλλάττει
εἰς αἴγλης γῆν τῶν Ἑλλυσιῶν.

Σιγῇ παρὰ τὸ ἄλσος τρέχει
τὸ πένθιμον νερὸν ἡ λήθη·
ἀλλὰ ἡ χάρις τῇ παρέχει
μορμόρισμα καὶ ροῦν ἀήθη.

Καὶ πρὸ τῆς θύρας τοῦ σπηλαίου
βλαστάνει κόσμον ἐρατὸν
ἔαρος πάντοτε ἀκμαίου,
κρόκον, ὑάκινθον, λιστόν.

Πᾶσα σιγῇ, πᾶσα σκιὰ
λύεται, ἐκλείπει πρὸ ἐκκίνης,
λάλος ὁ Ἕπνος μειδιᾷ
καὶ ἴδρι πλήρης εὐφροσύνης.

Τῷ ἀφηγεῖται θαυμασίας
σοφὰς καὶ πλάνους διηγήσεις,
γλυκύτεραι τῆς ἀμβροσίας
εἶναι τῆς Χάριτος αἱ ρήσεις.

⁽¹⁾ Βερναρδάκη Δ.: Ἑλεγχος, Τεργέστη 1884, σελ. 450.

⁽¹⁾ Παλαμᾶ Κ.: Τὰ Χαριτιά μου, τόμ. Β', σελ. 66.

Με μύρτα, ρόδ', άνθη χλωρά
τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καλύπτει
καὶ ὄλον τὸ σῶμα καὶ περὰ
ἐντὸς χρυσοῦς νεφέλης κρύπτει.

*Όταν τοῦ Φοῖβου τὰς ἀνάγας
ἢ Νυξ διώξῃ καὶ χυθῶσιν
οἱ Ὀνειροὶ, τὰς προσταγὰς
τοῦ βασιλέως νὰ δεχθῶσιν,

ἢ Χάρις ἐπὶ τὴν πενήθηρ
σκαιὰν χορείαν τῶν Ὀνείρων
τὴν θυμηθῶσιν κατασπείρει
καὶ τὸ ἦδυπνον τῶν Ζεφύρων.

Τὰς παιμελαίνας πτέρυγας τῶν
διὰ λευκῶν ἀνθῶν κοσμεῖ
καὶ ἀναδίδετ' ἀφ' ἐκάστην
μύρων μεθούσα ὀσμή.

Τότε ὁ Ὑπνος τὴν φιλεῖ
καὶ κλίνων τὴν φιλεῖ καὶ πάλιν
ἔως οὐ πέσῃ τρυφήν
εἰς τὴν βαθεῖαν τοῦ ἀγκάλῃν.

Τὰ κάλλη της ἐν ἡδονῇ
ἐτάζειν ὦ! τῆς Ἀφροδίτης
ἦν εἶναι ἡττον φαεινῇ,
εἶναι πλειότερον γοητικῇ.

Τοιαῦτα κάλλη εἶναι δικὰ μου
κ' ἰδοὺ ὁ ἀναξ νεανίας
πληροῦται ἐξαίφνης ὑπ' ἀράτου
αἰσθήματος εὐδαιμονίας.

Καὶ θέλων τοῦτων κοινωνῶν
πάντα θνητὸν νὰ καταστήσῃ
κ' εἰς πάντας πλοῦτον ποθεινὸν
εὐδαιμονίας νὰ χαρίσῃ,

·υἱοῖς προστάσσει εὐπειθεῖς,
τὸν Φάντασον καὶ τὸν Μορφέα,
·εἰς γῆν νὰ φέρωσιν εὐθύς
·ὄνειρα κοῦφα καὶ ὄραϊα.

Καὶ ὦ! εἰρήνευμα τερπνόν,
καὶ ὦ! ἐντρυφήμα φεῦ! νόθον!
πραγματωθέντα πᾶς ὑπνῶν
τὸν μύχιον προσβλέπει πόθον.

*Ὁ ξένος φθάνει εἰς τὴν πατρίδα,
ὁ ναύτης εἰς λιμένα ἀράσσει,
·τρέφει ὁ δύσελπος ἐλπίδα,
·ὁ Ἔρως φθάνει ἐν ἐκστάσει.

*Ἡ κόρη εἰς γάμον εὐτυχεῖ,
ὁ ἔνοχος δὲν δίδει δίκας,
Κροῖσοι καθίστανται οἱ πτωχοὶ
κ' οἱ στρατηγοὶ δρέπουνσι νίκας.

Τότε εἰς ὄνειρον τερπνόν
Ἔπνε σὺ μοῦ ἀποστέλλεις
μάρμαρον ἄσπιλον, στιλπνόν
ἀφ' ὑψηλῆς τινὸς Πεντέλης,

καὶ ἐπ' ἐκείνου καθελῶν
τὴν σκέψιν, ἄστρον ὑποτρέμον,
μορφῶ εἰς ἄγαλμα καλόν
τὸ ἰδεῶδες — κι' εἴμ' εὐδαιμῶν (*).

* Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς ὁ πρωτοπόρος Παλαμᾶς, ὁ Παλαμᾶς ἀναγεννητῆς κι' ἀπόστολος τῶν νέων ἰδεῶν, δημοσίευσε ἓνα τέτοιο ποίημα τὰ 1885. Γιατί αὐτὴ ἡ παλινωδία; Ἦταν ἀπὸ πραγματικὴ πεποίθηση, ἢ ἀπὸ ἰδιοτροπία ἢ τελευταία αὐτὴ κραυγὴ πρὸς τὸ παρελθόν; Ἴσως ἢ «Κλειῶ» νὰ τοῦ ζήτησε κανένα τραγοῦδι στὴν καθαρεύουσα, κι' ὁ Παλαμᾶς ἀνοῖξε τὸ συρτάρι του, πῆρε τὸν «Ὑπνο», γραμμένο σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, τὸν τροποποίησε τεχνικὰ καὶ τὸν ἔστειλε στὸ συντηρητικὸ ἐκεῖνο περιοδικό. Γιατί ὁ ποιητῆς ἀπὸ χρόνια εἶχεν ἀποκηρύξει τὴν καθαρεύουσα στὴν ποίηση καὶ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ. Γιὰ τοῦτο ὁ «Ὑπνος» δὲν φέρει χρονολογία, ἐνῶ τὰ περισσότερα ποὺ τύπωσε τότε ἔφερναν ἡμερομηνία. Ὅπως κι' ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, τὸ ποίημα εἶναι ἡ τελευταία του προσφορά στὸ παρελθόν, καὶ τὸ διακήρυξε ἀργότερα, καθὼς εἶδαμε. Κι' ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζοντας τὴ μετριότητα τοῦ τραγοῦδιού του, τὸ χαρακτήρισε ὡς «στιχοῦργημα». Ἡ δὲ «Κλειῶ» σὲ διακριτικὴ σημείωση ἀνάγγειλε στὸ ἴδιο φύλλο τῆς τὴν ἔκδοσιν τῆς νέας ποιητικῆς συλλογῆς τοῦ Παλαμᾶ μετὰ τὰ ἑξῆς: «Μία τῶν ὠραιότερων ποιητικῶν συλλογῶν, «Τὰ Τραγοῦδια τῆς Πατρίδος μου», ἐκδίδονται ὁσονούπω εἰς φῶς ὑπὸ τοῦ νεαροῦ ποιητοῦ τῶν ἀνωτέρω στίχων. Ἡ ἡμερὸς καὶ γλυκεῖα ποίησις τοῦ κ. Παλαμᾶ, ἐκ τοῦ συγχρόνου ἡμῶν βίου πάντοτε ἐμπνεομένη, εἶνε τὸ μόνον σχεδὸν ἐντρυφήμα τῶν ἡμερῶν μας, δι' ὅσους ἐννοεῖται ἀρέσκονται εἰς τὴν ἀνάγνωσιν ἑλληνικῶν στίχων, μετὰ ἑλληνικὰ γράμματα τυπωμέ-

(*) Περιοδικὸ Κλειῶ, ἔτος Α' (1885), σελ. 350.

ρον» (Κλειώ, Α' [1885], σελ. 350, σημ. 1).

Καί πραγματικῶς στίς ἀρχές τοῦ 1886 εἶδε τὸ φῶς ἡ πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Παλαμᾶ, μὲ τὸν τίτλο: «Τραγούδια τῆς πατρίδος μου, τραγούδια τῆς λίμνης, τραγούδια τῆς καρδιάς καὶ τῆς ζωῆς, πολεμικὰ τραγούδια. Ἐν Ἀθήναις 1886» (σελ. 1-199). Τὰ περισσότερα εἶχαν τυπωθεῖ στὸν «Ραμπλαῖ», στὸ «Μὴ Χάνεσαι», στὴν «Ἑστία» καὶ ἄλλα περιοδικὰ τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὰ 1882 ὡς τὰ 1885. Παράλειπε τῶν προηγούμενων χρόνων σὰν πολὺ νεανικὰ. Ἐκανε δηλαδὴ ἐπιλογὴ τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς του, δίνοντας στὴ συλλογὴ του ὅτι καλλίτερο εἶχε γράψει ὡς τότε. Πολλὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ ἔχουν ὡς θέμα τίς ἐρωτικὲς περιπέτειες τοῦ ποιητῆ, ἄλλα τὴν ἐξύμνηση τῆς φύσης, κι' ἄλλα ἀναμνήσεις τῆς ἱστορίας τοῦ 21, ὅπως εἶναι τὸ καλύτερο τῆς συλλογῆς, τὰ «Νιάτα τῆς Γιαγιᾶς», ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν Ἑστία τοῦ 1884. Ὁ σκελετός του εἶναι γεγονός πραγματικόν, ποὺ συνέβηκε τὰ 1880 στὸ Μισολόγγι. Νὰ πῶς τὸ περιγράφει σύγχρονο περιοδικόν: «Πρὸ τινῶν ἡμερῶν ἀπεβίωσε ἡ χήρα Σπυριδωνος Γυφτογιάννη, γραία ὀγδοηκοντοῦτις, ἣτις εἶδε τὴν ἐνδοξον Ἐξοδον τοῦ Μεσολογγίου, ἐκινδύνευσεν, ἠγωνίσθη, συνεμμερίσθη ὅλας τὰς συγκινήσεις ἐκείνας δι' ἃς καθίστανται ἡμῖν τόσον προσφιλῆ καὶ σεβαστὰ τὰ ἐπιζήσαντα πρόσωπα. Πρὸ τοῦ θανάτου της ὄν προέβλεπε, συνεχῶς μίαν ἐντολὴν ἔδιδε τοῖς περὶ αὐτὴν καὶ προανεκουφίζετο ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι θὰ ἐκτελεσθῆ αὐτὴ, ὡς ἂν οὕτω καὶ μόνον ἦτο βεβαία νὰ μεταβῆ εἰς τὴν ἀθανασία. Ἐδίδε τὴν ἐντολὴν νὰ μὴ τὴν ἐνδύσωσιν ἄλλα ἐνδύματα ὅταν θὰ τὴν κηδεύσωσιν εἰμὴ ἐκεῖνα, ἅτινα θὰ εὗρισκον εἰς τὸ βάθος ὀρισμένου κιβωτίου, ὅπερ θὰ ἀνοίξωσιν ἅμα ἀποθάγη. Οὕτω καὶ εὐλαβῶς ἐπραξαν οἱ οἰκεῖοι της ἅμα ὡς ἡ γραία ἐκλείσειν τὰ ὄμματα πρὸς αἰώνιον ὑπνον, βαυκαλιζομένη ὑπὸ τοῦ ὄνειρον τῶν ἀνοσμησέων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῶν ἀγώνων, ὑπὸ τὴν λάμπριν τῆς ὁποίας εἶχε διέλθει ἡ νεότης αὐτῆς. Ἦνοιξαν τὸ κιβώτιον... καὶ τί εὗρον. Ἐνδυμασίαν πλήρη παλληκαρίου, φουστανέλλαν λευκὴν καὶ χρυσὰ ὄλα τῆς ζωγραφικῆς στολῆς, ἦν νεᾶνις εἰκοσαεὶς ἀμαζῶν ἢ νῦν νεαρὰ γραία εἶχε φορέσει ἀ-

γωνισθεῖσα ὡς ἀνὴρ γενναίως παρὰ τὸ πλευρὸν ἀνδρῶν καὶ λαβοῦσα ὠραῖον μέρος εἰς τὴν Ἐξοδον τοῦ Μεσολογγίου. Οὐδεὶς ἐγνώριζεν τοῦτο ὅταν εἶδον τὴν λαμπρὰν ἐνδυμασίαν, ἐνόησαν, ἀνεπόλησαν οἱ γεροντότεροι, ἐνεθυμήθησαν τὴν παράδοσιν περὶ κόρης εἰκοσαετίδος ζωσμένης τὸ σπαθί καὶ ὑπὸ τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ ἐγκαρδιώσης ὄλους ὑπὲρ πατρίδος. Τὸ θέλημά της ἐξετελέσθη, ἐκηδεύθη μὲ τὴν φουστανέλλαν ἢ ἡρωὶς τῶν ἡρωϊκῶν τῆς Ἑλλάδος χρόνων ἐν τῷ Μεσολογγίῳ»⁽¹⁾. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα στιχούργησε ὁ Παλαμᾶς τὰ «Νιάτα τῆς Γιαγιᾶς», τροποποιώντας κάπως τὸ ἱστορικὸ γεγονός: Βάζει τὴν γιαγιὰ καὶ διηγίεται τὴν ἡρωϊκὴν δράση της κατὰ τὴν πολιορκία καὶ τὴν Ἐξοδο, ἐνῶ τάγγονιά της ἀκοῦνε ἱερουργικὰ τὴ μυσταγωγικὴ τῆς διήγησι: Τελευταῖα παρακαλεῖ νὰ τὴ θάψουν μὲ τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα ροῦχα ποὺ φοροῦσε κατὰ τὴν Ἐξοδο:

«Σὰς ἀγαπῶ, στολίδια μου γεμάτα περηφάνια,
τιμὴ καὶ δόξα, φέρμελῃ μὲ τὰ χρυσὰ γαϊτάνια,
μὲ τῶν πολέμων ταῖς βολιαῖς φλοκάτα φου-
[στανέλλα,
σὰς ἀγαπῶ ἢ γερόντισσα μὲλῃ τῆς νιᾶς τὴν
[τρέλλα.
Γλύτωσ' ἀπίστευτα μ' ἐσὰς ἀπ' τῆς σκλαβιάς
[τὰ πάθῃ
τὴ νύχτα ποὺ ἡ πατρίδα μος ἐκάηκε κι' ἐχάθη
καὶ τὸν πατέρα μου κακὴ λαβωματιὰ πεθαίνει.
Μ' ἐσὰς στὰ ὄρη ἔφτασα νεκρὴ, ξεψυχησμένη...
Τώρα σὰν ἔρθει ἡ ὥρα μου καὶ φύγω καὶ
[πεθάνω
ἐσεῖς νὰ τ' ἀπιθώσετε στὴν κάσα μου ἐπάνω.
Παιδιά μου, δὲ μοῦ φαίνεται κακὸς ὁ χρόνος
[τόσο
σὰ συλλογιέμαι πὸς ἐκεῖ μαζί μ' αὐτὰ θὰ
[λυώσω»⁽²⁾

Τὸ ποίημα εἶναι πολύστιχο καὶ μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικά. Πέρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν μετάφραση, ὁ Ὄσκαρ Οὐάιλντ τὸ σχολίασε μὲ τὰ ἑξῆς: «Μιὰ ἀπὸ τίς μπαλάντες αὐτῆς (τὰ Νιάτα τῆς Γιαγιᾶς) ἔχει τόσον οἶστο. Εἶναι γραμμὴν ἀπὸ τὸν Κωστή

⁽¹⁾ Δελτίον τῆς Ἑστίας, ἀρ. 181. 15 Ἰουνίου 1880, σελ. 2.

⁽²⁾ Παλαμᾶ Κ.: Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου, 1886, σελ. 22 + 35.

Παλαμᾶ, ἀπάνω σὲ κάποιο ἐπεισόδιο ποὺ ἔγινε ἐδῶ καὶ χρόνια στὴν Ἀθήνα (;). Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1881 μέσ' ἀπ' τοὺς δρόμους πέρασαν ἐκεῖ τὴν κηδεῖα μιᾶς γριουλάς, ντυμένης μὲ ροῦχα παλληκαριῶν, ποὺ τὰ πρωτοφόρεσε στὴν πολιαρχία τοῦ Μεσολογγίου κι' εἶχε ζητήσει νὰ τὴ θάψουν μ' αὐτὰ. Ἡ ζωὴ αὐτῆς τῆς ἀληθινῆς Ἑλληνίδας ἠρωίδας θάπρεπε νὰ μελετηθῇ ἀπ' ὅσους ζητοῦν νὰ ἐμβαθύνουν στὴ γνώση τῆς γυναικείας φύσεως. Ὁ τρόπος ποὺ τὴν ἀντικρῶζει ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε πὼς εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ ἐκεῖνον, ποὺ θὰ πρέσβευε ὁ ἄββᾶς Liddon. Ἀλλὰ δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο λιγώτερο ὠραῖος κι' εἴμαστε εὐχαριστημένοι ποὺ ἡ γριουλά αὐτὴ πῆρε μιὰ θέση μέσα στὴν τέχνη»⁽¹⁾. Ἡ κριτικὴ ὁμως τῶν ἀθηναϊκῶν ἔφημερίδων γιὰ τὰ «Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου» ἦταν ἐχθρική κι' ἔδωσε ἀφορμὴ ὥστε ὁ Γαβριηλίδης νὰ διαμαρτυρηθεῖ στὴν «Ἀκρόπολη»⁽²⁾. Οἱ περισσότεροὶ τῶν ἐπικριτῶν ἀπέβλεπαν στὴ γλῶσσα κι' ὄχι στὸ περιεχόμενο, ποὺ ἦταν νέο καὶ ποιητικώτατο καὶ βασιζόταν πάνω στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ κι' ἱστορία. Ὁ Παλαμᾶς συνέχιζε τὸ Βαλαωρίτη. Ἦταν περισσότερο λυρικός καὶ λιγώτερο ἠρωϊκός κι' ἐπικός ἀπὸ τὸ λευκαδίτη βάρδο. Ἡ δὲ μορφικὴ καὶ στιχουργικὴ ἀριότητα τῶν τραγουδιῶν του, καθὼς κι' ἡ ποικιλία τῶν ρυθμῶν τους, ἀμέσως ἔδειξε ποιὸ χάος χώριζε τὸν Παλαμᾶ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους στιχοπλόκους τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς. Ἡ ποίηση ξανάβρισκε τὸ δρόμο της, κατεβαίνοντας στὸ λαὸ καὶ παίρνοντας ἐκεῖθε τὰ θέματα, ἡ δὲ γλῶσσα τοῦ λαοῦ ἀνέβαινε ψηλὰ σὰν τὸ μόνο ἐκφραστικὸ ὄργανο ποὺ ταίριαζε στὴν ἀληθινὴ ποίηση. Πολλὰ βέβαια ποιήματα ἔχουν ἀδυναμίες στὴ σύνθεση καὶ φανερώνουν τὴ νεανικότητα τοῦ ποιητῆ ποὺ τὰ στιχοῦργησε, μὰ τὸ σύνολο δείχνει πὼς ἔχουμε μπροστά μας τὴ γέννηση μιᾶς Νέας Σχολῆς. Ἀνοίγουν καινούργιο δρόμο στὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Κι' ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἔτσι τὰ χαραχτήριζε: «Εἴμαστε οἱ ποιητές, τὰ παιδαρέλια, ὅπως μᾶς ἔλεγαν περιφρονητικά, τῆς Νέας Σχολῆς. Οἱ παλαιοὶ δὲν

μᾶς καλοεῖδαν· μᾶς δέχτηκαν μὲ γκριμάτσες· οἱ νευρικότεροι μᾶς ἔβρισαν· στὸ τέλος μᾶς μιμήθηκαν. Ὁ φίλος μου (ὁ Νίκος Καμπᾶς) κι' ἐγὼ ἀνοίξαμε τὸ δρόμο».

Κατὰ βάθος τὰ τραγούδια αὐτὰ δὲν διαλαλοῦν παρὰ τὴν ἀποτίναξη καὶ τὴ χρεωκοπία μέσα του τῆς λόγιας παράδοσης. Ἡ σιστηματικὴ ἀνάγνωση τοῦ Βαλαωρίτη, τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῶν ἄλλων Ἑφτανήσιων, καθὼς καὶ πολλῶν Εὐρωπαίων, ἀνοίξε τὰ μάτια τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὸ φῶς τῆς ἀληθινῆς ἔμπνευσης καὶ τὸν ἀγέρα τῆς ζωῆς. Εὐπνησε μέσα του ὅλες τὶς πηγαῖες ὁρμές, ὅλους τοὺς θρύλους τῆς πατρίδας του, ὅλους τοὺς ἀνέμους καὶ τὶς καταιγίδες τῶν βουνῶν της. Πνεῦμα διονυσιακό, καὶ τέτοιο παρᾶμεινε πάντα, πνεῦμα ἀνήσυχο κι' ἐπαναστατικό, μέσα στους πρώτους του στίχους δὲν τραγούδησε καὶ δὲν ὑπόδειξε παρὰ τὴν ἐπάνοδο στὴ γῆ τὴν ἑλληνικὴ, τὴν ἐπιστροφή πρὸς τὴ γερὴ πραγματικότητα, σὰν ἀντίδραση στὸ πνεῦμα τῆς ψευτιάς καὶ τῆς ἀνειλικρίνειας ποὺ δέσποζε πρὶν στὴ νεοελληνικὴ σκείψη. Ἔτσι ἔγινε ἓνας ἐπαναστάτης, κι' ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ ἐνάντια στὸ καθιερωμένο μέλλει νὰ τὸν ὀδηγήσει ἀργότερα καὶ σ' ἄλλους ἀγῶνες ποὺ θὰ πάρουν κοινωνικὸ περιεχόμενο καὶ ποὺ θὰ τὸν ἀναδείξουν σὰν τὸν κατ' ἐξοχὴν πρωτοπόρο, ποὺ ζήτησε νὰ βασίσει τὴ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση πάνω στὴν ἀληθινὴ γλῶσσα τῆς καρδιάς πάνω στὴν τιμιότητα τῆς δράσης καὶ πρὸ πάντων πάνω στὴ φύση τὴν ἑλληνικὴ, πάνω στὸν ἅγιο καὶ τίμιο ἑλληνικὸ λαό, στὴν ἀθάνατη κι' ἀδούλωτη Ρωμοσύνη.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τούτη παρακολουθεῖ τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ καὶ σὰν ἀπόστολος μιᾶς καινούργιας δημιουργίας παντοῦ δίνει περιεχόμενο καλύτερης καὶ προόδου. Παντοῦ χτυπάει τὰ μουχλιασμένα εἴδωλα τοῦ παρελθόντος, παντοῦ προφητεύει τὴν αὔριο κι' ἐλπίζει στὸ μέλλον. Ὡς πολίτης, πάσχει κι' ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν κοινωνία ποὺ τὸν περιβάλλει. Ποθεῖ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ τῆς ἀνύψωση κι' ἴσως καὶ τὴν κοινωνικὴ τῆς μεταμόρφωση ἀπὸ τότε. Ὁ ποιητὴς μέσα στους στίχους του ζητάει νὰ δώσει περιεχόμενο ἀναγεννητικό. Ἔτσι σύνθεσε, τὰ 1888, τὸν «Ἕγνο τῆς Ἀθηνᾶς».

(1) Δοῦδεκα ἄρθρα γιὰ τὸν Παλαμᾶ, 1932, σελ. 54.

(2) Ἐφημερίδα Ἀκρόπολις, φύλλ. 31 Μαρτίου 1886.